

молитвою про дощ були ще однією розповсюдженою формою обряду викликання дощу. Можливо, тим, що селяни взяли для здійснення обряду волів і воза священика, вони намагалися компенсувати його особисту відсутність.

Таким чином, матеріали Державного архіву Одеської області, і зокрема справи повітових судів, можуть виступати опосередкованим, але тим не менш часто досить інформативним етнографічним джерелом.

Anna Petrova

**Rainmaking rite in Balta County in XIX century
(based on one of archives)**

The article discusses a Balta County Court's lawsuit, which is stored in the State Archives of Odessa region as a source of information about the archaic rainmaking rite. Case materials - indirect, but often quite informative source of information about the traditional ritual, which should be paid due attention. In this case, the court records contain a detailed description of Rainmaking rite, which was common in the Balt County of Podolia in the second half of the XIX century.

Key words: rainmaking rite, Balta county, State Archives of Odessa region

Анна Петрова

**Обряд вызывания дождя в Балтском уезде в XIX в.
(по материалам одного архивного дела)**

В статье рассматривается судебное дело Балтского уездного суда, которое хранится в Государственном архиве Одесской области, как источник информации об архаичном обряде вызывания дождя. Материалы судебных дел – опосредованный, но часто довольно информативный источник сведений о традиционной обрядности, которому стоит уделить должное внимание. В данном случае судебные материалы содержат подробное описание обряда вызывания дождя, который бытовал в Балтском уезде Подольской губернии во второй половине XIX века.

Ключевые слова: обряд вызывания дождя, Балтский уезд, ГАОО.

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 94(477) «16-18»

Туранли Ферхад

ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ ТА «КОЗАЦЬКЕ ПИТАННЯ» В ТУРЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКИХ МИРНИХ ДОГОВОРАХ XVII – ПОЧАТКУ XVIII ст.

У статті розглядається «козацьке питання» в переговорних процесах, які передували оголошенню військових походів та укладанню мирних угод між Річчю Посполитою та Османською імперією в XVII – першій чверті XVIII ст. Зокрема, зазначаються причини оголошення Хотинського походу, перебіг подій, пов'язаних з цим походом, безпосередньо укладання відповідного мирного договору та наслідки зазначених воєнних конфліктів.

Ключові слова: джерело, хронологія, море, козак, Хотин, договір

Досліджуючи зазначене питання в турецьких писемних джерелах та історіографії, зокрема привертає увагу «Тлумачна хронологія османської історії» Ісмайїла Гамі Данишменда (роки

життя: 1899–1967), в якій ми знаходимо чимало відомостей про козацьку добу історії України¹²⁰. Слід наголосити, що зазначена хронологія базується на писемних джерелах, а тому отримані відомості щодо досліджуваної нами проблеми є логічними та об'єктивними.

У зазначеній хронології щодо порушеної проблеми, зокрема говориться про те, що дніпровські, тобто запорозькі козаки склалися головним чином із русів («Ruthenes») та поляків. Також йдеться про те, що Запорізьке козацтво у другій половині XVI століття виступало як організація під керівництвом своїх гетьманів і мало свій прапор червоного кольору із зображенням білого орла на ньому. Також йдеться мова про захоплення та зруйнування запорозькими козаками турецького міста Синопа. Крім цього в названому вище хронологічному документі також міститься важлива інформація про те, що захоплення цього міста стало наслідком одного з потужних морських походів, здійснених козаками у 1614 р. Крім того, ця подія мала й трагічні наслідки для козацької флотилії, яка повернулася назад і зазнала поразку в битві з морськими силами, що склалися з 60 чайок під командуванням Шакшаки Ібрагіма-паші, в районі, де ріка Дін впадає в Чорне море¹²¹.

Стосовно хронологічного розвитку події, пов'язаною з укладанням мирного договору 27 вересня 1617 р. між Річчю Посполитою та Османською державою для вирішення «козацького питання», головні тези цього документу полягають в наступному:

1. Козаки повинні не перетинати річку Дністер та не виходити у Чорне море;

2. Козаки повинні не чинити нападів на Валахію, Трансільванію та Молдову, які перебували в той час під турецькою владою;

3. Натомість кримські татари повинні не чинити нападів на територію Польщі;

4. Польське королівство продовжуватиме сплачувати данину Кримському ханству, яка була встановлена раніше.

Текст договору був складений турецькою та польською мовами та скріплений підписами учасників відповідного переговорного процесу¹²².

Отримані нами з вказаного документу відомості вказують на дату та причину укладання зазначеного договору, а саме – це

¹²⁰ *Danuşmend, İsmail Hami. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. – Ciltя. 6. – İstanbul, 2011. – 4000 s.*

¹²¹ *İdid. – Cilt. 3. – İstanbul, 1972. – S. 260.*

¹²² *Danuşmend, İsmail Hami. Aynı eser. – Cilt 3. – S. 266–267.*

відмова польської сторони від відповідальності за напади козаків на турецькі володіння, розташовані уздовж Чорного моря.

Згодом умови зазначеного мирного договору були порушені польською стороною. Через це правитель Очакова («Özjü») Іскендер-паша здійснив похід на чолі 10-тисячного війська (за підтримки кримськотатарського кінного війська) проти Польщі і, після 17-денного бою, одержав перемогу над 60-тисячною польською армією (20 вересня 1620 р.), а 26 вересня 1621 р. названа армія була взагалі ліквідована, а її головнокомандувача Станіслава Жолкевського (Zolkiewsky) було страчено. В результаті одержаної перемоги було конфісковано 120 гармат і тисячі возів польської армії з вантажем військового призначення¹²³.

Ці зазначені отримані нами відомості свідчать про факт порушення умов вищезгаданого мирного договору, яке призвело до розгортання воєнних акцій з боку османського уряду, що й стало причиною оголошення султаном Османом II війни проти Польщі під назвою «Хотинський похід», що розпочався 8 травня 1621 р. Слід звернути увагу на те, що найкривавішим епізодом у названій війні була атака війська на чолі із самим султаном на козацький табір, де був встановлений військовий прапор на знак відповідно одержаної перемоги. 23–24 вересня 1621 р. козацьке військо уночі, перетинаючи річку Дністер в нижній частині його русла, здійснило контратаку та завдало поразку турецькій армії. Саме в той час командир ногайських татар Кантемір-мірза вчинив свій напад, перетнувши Дністер у верхній частині його русла та розбив козацьке військо і нормалізував ситуацію на користь турецької армії. З 1 вересня до 6 жовтня 1621 р., тобто протягом 35 днів, османська армія, перебуваючи у блокаді під Хотином, вела запеклі бої з польським військом. В результаті цього тривалого бою обидві сторони погодилися на завершення війни між собою та на підписання мирного договору, який складався з таких основних положень:

1. Лінія кордону пролягатиме між двома державами згідно із зразком часів султана Сулеймана Законодавця.

2. Відновлювалися союзницькі відносини на зразок часів султана Сулеймана Законодавця за принципом «з друзями одне одного треба дружити, а з ворогами одне одного – ворогувати».

3. Козаки повинні не нападати на турецькі володіння та не виходити у Чорне море.

4. Козаки, які не дотримуватимуться зазначених вимог, мають бути покарані польським королем.

¹²³*Idid.* – S. 277–278.

5. Ліквідуються фортеці та паланки, зведені у свій час польською стороною вздовж лінії кордонів (згідно із зразком часів султана Сулеймана Законодавця).

6. Не повинні чинитися напади на фортеці Валахії, Трансильванії, Молдови та Угорщини, які є володіннями Османської держави.

7. Фортеця Хотин має бути переданою у підпорядкуванню Молдови, яка перебувала під османською владою.

8. Польське королівство повинно продовжити сплату Кримському ханству спеціально раніше встановленого податку – 40 тис. флоринів (італ. м. «flogino» – золота монета).

9. Крім того, мають надсилатися подарунки турецькому султанові відповідно до його почесті та слави.

10. Кримське ханство повинно не завдавати шкоду польській території, а в разі потреби – передислоковувати своє військо через зазначену територію.

11. Кримське ханство не здійснюватиме напади на територію Польщі.

12. Молдавські воєводи не чинитимуть військових нападів на польську територію¹²⁴.

Отримані нами з опрацьованого документу відомості свідчать про масштабність війни, що отримала назву «Хотинський похід», на чолі з султаном Османом II Генджем / Юнаком (роки правління: 1618–1622); вказуються причини та умови укладання відповідного мирного договору між ворогуючими сторонами і, зокрема, привертає увагу обговорення «козацького питання» під час переговорних процесів. З положень вказаного договору постає факт участі у зазначеній війні козацьких військових загонів на боку Польщі. Також слід сказати про те, що у наслідок цієї війни загинули до 100 тис. солдат з обох сторін, незважаючи на суперечливість цієї інформації. Зауважимо, що однієї з причин укладання цього договору була відхилення польською стороною, прийняти пропозицію турецької сторони щодо майданної битви під Хотином. Польське військо, яке зайняло оборонну позицію продовжувала перебувати у своєму таборі та не наважилась чинити наступ, у наслідок чого змушені були підписати названий мирний договір. Зокрема, у названій хронології говориться про те, що якби османська армія чинила б сьомий наступ (всього було здійснено шість наступів) на табір польської армії, завдавала б їй остаточної поразки. Ця ситуація пояснюється з недосвідченістю ще молодого названого султана. Також привертає увагу той факт, що однієї з причин поразки польської армії в згаданій війні пояснюється тим, що

¹²⁴ *Danışmend, İsmail Hamî. Aynı eser. – Cilt 3. – S. 280–290.*

нерішучість козаків підтримати польську сторону, а також кримські татари втрутились у справу між українськими козаками та поляками та певній мірі перешкождали участі козацьких військових загонів у цій війні з боці Польщі¹²⁵.

Турецький дослідник османської історії Ферідун Емеджен з приводу політики османського уряду стосовно України в першій половині XVII ст. зазначає про те, що, незважаючи на послаблення центральної влади після смерті султана Османа II, османський уряд не втратив своєї міці в західній політиці. Слід сказати, що на початку XVII ст. цьому рядові довелося організувати морські походи проти запорозьких козаків, які загрожували торговій справі османів на півночі Чорного моря, та, на додаток, ще й здійснити морські походи до Босфорської протоки. Зокрема, в проаналізованому нами документі говориться про зацікавленість українських козаків у розвитку відносин з Кримським ханством. Отож згодом ми знову бачимо стаємо свідками активізації північної політиці Високої Порти, і, в результаті тривалих війн, був поновлений контроль над Валахією. З іншого боку, потреба забезпечення Молдови змусила звернути увагу і на Польщу та на українських козаків. Тому є свідченням здійснення Хотинського походу (1621 р.), який очолив особисто султан Осман II. Хоча ця воєнна кампанія не завершилася перемогою султана, але безпека Молдови була забезпечена. Запорозькі козаки, що виступали за Польщу та Московію, чинили руйнування турецьких володінь на півночі, і через це у 1625 р. проти запорозьких козаків було здійснено ряд походів, в результаті яких козацьким нападам було покладено край. Отже, з цієї причини «козацьке питання» було головним під час переговорних процесів та в договорах, укладених між Османською державою та Річчю Посполитою.

У другій половині XVII ст. османський уряд запровадив політику розширення своєї присутності у внутрішніх регіонах України¹²⁶. З цих наведених фактів ми дізнаємося про неабияке значення козацького чинника у північній політиці Османської імперії, який впливав на розвиток відносин Великої Порти з державами, розташованими на північному узбережжі Чорного моря. Продовжуючи розгляд порушеної проблеми слід наголосити, що козацький фактор залишався особливим питанням в зовнішній політиці османського уряду. Незважаючи на раніше укладені

¹²⁵ *Danışmend, İsmail Hani*. Aynı eser. – Cilt 3. – S.286.

¹²⁶ *История Османского государства, общества и цивилизации: В 2 т. / под ред. Эмеледдин Ихсаноглу; Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры (IRCICA); пер. В.Б. Феодоровой под ред. М.С. Мейера. – М.: Вост. Лит., 2006. – Т.1: История Османского государства и общества. – 2006. – С.40. – XXXII + 602 с.: ил., карты (в пер.).*

польсько-турецькі мирні договори, зокрема щодо вирішення проблем, пов'язаних з козацькими нападами на турецькі володіння та їхніми морськими походами, що супроводжувались запеклими боями.

З приводу цього в згаданій вище нами хронології османської історії стосовно подій 1625 р. говориться про те, що турецький морський флот з 43 суден тривалий час брав участь в боях проти козацької флотилії, в результаті чого названий флот на початковому етапі своїх воєнних дій зазнав втрат та вступив у кроваву морську битву з суднами чисельністю від 20 до 30 одиниць. Козаки ж, натомість, під час цієї кампанії мали у своєму озброєнні 350 чайок і жорстоко атакували турецькі судна, які згодом з посиленням вітру здійснили контратаку із застосуванням інтенсивного гарматного вогню. Після цього морського бою було захоплено 172 козацьких чайки, а решту 128 потоплено, приблизно 781 козак потрапив у полон¹²⁷.

Таким чином, у вказаній кампанії турецька сторона отримала перемогу, яку слід визнати найпотужнішою з усіх морських боїв, що мали місце супроти козацької флотилії у першій половині XVII ст.

Незважаючи на такий перебіг подій, козацькі морські походи тривали та стали причиною оголошення 8 квітня 1634 року про черговий польський похід на чолі з султаном Мурадом IV. З причини сильного наступу турецької армії та отримання нею великої здобичі польський король Владислав IV був змушений просити про укладання мирного договору, який був затверджений у вересні 1634 р. Основними умовами цього мирного договору, що складався із 7 статей, були такі:

- польська сторона повинна категорично заборонити козакам нападати на володіння Османської держави;
- вона повинно продовжувати сплату Кримському ханству спеціального раніше встановленого податку;
- крім цього, польська сторона повинна платити данину турецькому султанові;
- мав здійснитися обмін полоненими між учасниками мирного договору;
- ліквідації підлягали польські споруди військового призначення вздовж Дністра¹²⁸.

Відомості, отримані нами з вищеназваної хронології, уможливають детально розглянути обставини порушеної проблеми, і, зокрема, сказати про те, що в зазначених морських походах брали

¹²⁷ *Danışmend, İsmail Hami*. Op. cit. (a.g.e.). — Cilt 3. — S.333.

¹²⁸ *Danışmend, İsmail Hami*. Aynı eser.— Cilt 3. — S. 359–360.

участь так звані «польські козаки», тобто українські козаки, що перебували у підпорядкуванні влади Речі Посполитої.

Підсумовуючи розгляд порушеної проблеми варто сказати, що «козацьке питання», а саме припинення козацьких нападів, зокрема морських, було головним предметом у відповідних переговорних процесах. Слід наголосити, що відомості про історію України зазначеної доби в турецьких писемних джерелах та історіографії залишаються й надалі актуальними для поглибленого вивчення розглядуваної нами теми.

Після закінчення війни за о. Крит розпочався новий воєнний похід на Польщу. Джерелом конфлікту стало «козацьке питання». Запорозькі козаки на чолі з [Петром] Дорошенком визнали верховенство Туреччини, шукаючи у тієї підтримки (1669 р.). В цьому поході турецькі сили отримали гору та захопили Кам'янецьку фортецю (28 VIII 1662). Мирний договір, підписаний після цього за посередництва кримських татар у Бучачі (5.X.1672), передбачав перехід Поділля, який був частиною України, у підпорядкування Туреччини. Україна стала краєм, підданим Туреччині (вперше за всю історію кордони Туреччини пересунулися так далеко на північ). З того часу Туреччина стала вважати Польщу своїм підлеглим краєм¹²⁹.

З приводу розглядуваної нами проблеми важливе значення має також тюрксько-османське писемне джерело – літопис Гаджі Алі Ефенді¹³⁰ «Історія Кам'янця», що належить до категорії так званих джерел «з перших рук» та зберігається у бібліотеці рукописів (фонд «Лала Ісмаїл», реєстр № 308) імені Сулеймана Законодавця в Стамбулі. В зазначеному джерелі говориться про те, що під час правління султана Мехмеда IV (роки правління: 1648–1687) з метою захисту українських козаків від зазіхань Речі Посполитої у 1672 р. було оголошено «Кам'янецький похід»¹³¹. Слід сказати, що цю воєнну кампанію, яка тривала 189 днів, очолював особисто султан. В результаті цього походу були завойована Кам'янець-Подільська фортеця, підписаний Бучацький мирний договір, згідно з яким Поділля було передано під владу Османської держави, а лінія кордонів цієї держави на півночі досягла найвіддаленіших країв. Згаданий автор літопису в якості учасника названої кампанії вказує на

¹²⁹Reychman J. Historia Turcji / Jan Reychman. Rozdział «Wyprawy wojenne w drugiej połowie XVII wieku». – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. – Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. – Wydawnictwo, 1973. – 387 s.

¹³⁰Дата народження цього літописця не встановлена. Про його життя відомо лише, що в 1647 р. він здійснив паломництво до Ка'би, а помер приблизно після цієї дати 1087 за календарем Хіджри (за християнським календарем це 1675 – 1676 pp.).

¹³¹Ali Efendi, Hacı. Tarih-i Kamenice (Tahlil ve Metin) / Hacı Ali Efendi. Hazırlayan Ayşe Hande Can. – Ankara «T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü», 2007. – S. V, IX, X, XI. XXVIII.

причини зазначеного походу, говорить про звернення гетьмана українських козаків Петра Дорошенка (роки правління: 1665–1676) до Мехмеда IV та про порушення польським королем умов раніше укладеного мирного договору та про підготовку до названого походу. Слід наголосити, що відомості, отримані з дослідженого нами зазначеного джерела, свідчать про факт розвитку дипломатичних відносин Української козацької держави у другій половині XVII ст.¹³².

Згідно з Карловецьким договором 1699 р. Висока Порта визнала владу Габсбургів над Угорщиною, Белград став прикордонним регіоном, Темешвар залишився під турецькою владою, Морея та Далмація передані венеціанцям, а Кам'янець-Подільський край був переданий під владу Польщі. Турецькі оборонні лінії навколо Валахії та Молдови були ліквідовані. Таким чином відбувся розподіл території османських володінь згідно з вказаним договором, за які турки боролися з 1526 р. Після названого договору згодом сталися дві нових основні події – повстання угорців проти Габсбургів в Трансильванії та суперницька боротьба між Швецією та Московією за право впливати на Річ Посполиту, які й підштовхнули уряд Високої Порти розпочати нову воєнну кампанію. В цьому контексті Карл XII (роки правління: 1697–1718) разом з запорозькими козаками здійснили похід на Московію, який закінчився під Полтавою відомою поразкою їх спільного війська. Після цього зазначений шведський правитель та український гетьман Мазепа (роки правління: 1687–1709), як зазначає історик Ферідун Емеджен, знайшли притулок на території Османської держави, тому армія Петра I (роки правління: 1682–1725) вирушила з війною проти султана Ахмеда III (роки правління: 1703–1730). Війна ця завершилася укладанням Прутського мирного договору в 1711 р., який остаточно набрав своєї чинності в 1713 р.¹³³.

Підсумовуючи розгляд порушеної проблеми на підставі відомостей, отриманих нами з досліджених тюрксько-османських писемних джерел, можна зробити висновок про факт виступання Запорозького козацтва на політичній арені як окремої сили із своєю визначеною символікою. На увагу заслуговують також потужні козацькі морські та інші походи, що закінчувалися для козаків трагічно. Отримані відомості вказують на причину виникнення «козацького питання», яке стало ключовим у переговорних процесах

¹³²Ali Efendi, *Hacl. Tarih-i Kamenice* (خيرات وچينامق) / *Hacl. Ali Efendi. Süleymanîye Kütübhanesi*. – Lala İsmail Paşa Kitaplığı. – Nr. 308. – S.111b–112a – 112b – 113a. – S. 1b – 136a.

¹³³История Османского государства, общества и цивилизации: В 2 т. / под ред. Экмеледдин Ихсаноглу; Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры (IRCICA); пер. В.Б. Феоновой под ред. М. С. Мейера. – М.: Вост. Лит., 2006. – Т.1: История Османского государства и общества. – 2006. – С.44–46.

між Високою Портою та Річчю Посполитою і мало важливе значення в налагодженні мирних відносин між зазначеними державами.

Turanly Ferhad

Military campaigns and « the Cossack problem» in the Turkish-Polish peace treaties XVII - beginning of XVIII centuries.

The author of the article considers «the Cossack problem» that existed during the peaceful processes, which proceeded the said match, issues in regard of the direct conclusion of a peaceful agreement as well as the consequences of the said military conflicts.

Key words: a source, chronology, a sea, a Cossack, Khotyn, an agreement

Туранли Ферхад

Военные походы и «казацкий вопрос» в турецко-польских мирных договорах XVII – начала XVIII вв.

В статье рассматривается «казацкий вопрос» в переговорных процессах, которые предшествовали объявлению военных походов и заключению мирных соглашений между Речью Посполитой и Османской империей в XVII – первой четверти XVIII вв. В частности, указываются причины объявления Хотинского похода, ход событий, связанных с этим походом, непосредственно заключения соответствующего мирного договора и последствия указанных военных конфликтов.

Ключевые слова: источник, хронология, море, казак, Хотин, договор.

УДК 94(477)

Людмила Новікова

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЧЕРКЕСЬКУ (ЧЕРКАСЬКУ) ВЕРСІЮ
ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА В ІСТОРИЧНИХ ПРАЦЯХ
XVIII – першої третини XIX ст.**

У статті приділяється увага черкеській (черкаській) версії походження козацтва, передусім українського. Про християнське населення Північного Кавказу, назва якого черкеси, і яке використовує слов'янську мову, наскільки нам відомо, вперше згадується в історико-географічних працях XVI століття. В історіографії поєднання понять черкеси-черкаси та козаки мало місце, ймовірно, вже у XVIII столітті. Це можна простежити у працях Байєра, Татищева, створених в умовах Російської імперії. Однією з передумов звернення істориків до черкеської (черкаської) версії походження козацтва було вживання ще з XVI століття по відношенню до козаків назви «черкаси». У другій половині XVIII століття до цієї теми звертаються історики, що спеціалізуються на історії донського та українського (запорозького) козацтва (Рігельман), або переслідують у своїй історіографічній діяльності певні політичні цілі (Болтін). При порівнянні низки документів виявляється, що Болтін як інтелектуала особливо цінував відомий російський державний діяч Потьомкін, який після знищення Нової Січі займався справою відновлення козацького війська за рахунок колишніх запорожців, з метою використати його на службі Російській імперії. На цю увагу привернув той факт, що робота Болтіна, у якій йде мова про черкеське (черкаське) походження козацтва, вийшла у той же час (1788 рік), коли Катерина II писала Потьомкіну про ймовірність переселення колишніх запорожців на Тамань, де вони мали виконувати важливі для імперії функції військового характеру. Таким чином, вживання черкеської версії походження козацтва у роботі Болтіна набуло політичного характеру, дозволяло пов'язати за допомогою історичних аргументів запорозьке козацтво з північнокавказьким регіоном. На межі